

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 340:374.3

БЕЛАНЮК М.В., кандидат юридичних наук, в.о. ученого секретаря
НДІ інформатики і права НАПрН України**ВРОНСЬКА Т.В.**, доктор історичних наук, головний науковий
співробітник НДІ інформатики і права НАПрН України**ПЕРШІ КРОКИ ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ОРГАНІВ ЮСТИЦІЇ НА
ВИЗВОЛЕНІЙ ВІД НАЦИСТІВ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1943 – 1944 рр.)**

Анотація. У статті досліджуються перші кроки відновлення роботи органів юстиції після звільнення окупованих територій України у 1943 – 1944 рр. Спираючись на унікальні архівні документи, висвітлюються особливості діяльності цих органів, аналізуються організаційно-функціональні питання, зокрема і вирішення кадрової проблеми в особливих умовах воєнного часу, наближеності лінії фронту та бойових дій на головному театрі Другої світової війни.

Ключові слова: війна, окупація, евакуація, реевакуація, юстиція, судочинство, суд, трибунал.

Summary. The article examines the first steps of the restoration of the work of the justice bodies after the liberation of the occupied territories of Ukraine in 1943 – 1944. Based on unique archival documents, the peculiarities of the activities of these bodies are analyzed, organizational and functional issues are analyzed, in particular, the solution of personnel problems in special conditions of wartime, proximity front line and fighting at the main theater of the Second World War.

Keywords: war, occupation, evacuation, reevacuation, justice, court proceedings, court, tribunal.

Аннотация. В статье исследуются первые шаги по восстановлению работы органов юстиции после освобождения оккупированных территорий Украины в 1943 – 1944 гг. Опираясь на уникальные архивные документы, освещаются особенности деятельности этих органов, анализируются организационно-функциональные вопросы, в том числе решение кадровой проблемы в особых условиях военного времени, вблизи линии фронта и боевых действий на главном театре Второй мировой войны.

Ключевые слова: война, оккупация, эвакуация, реевакуация, юстиция, судопроизводство, суд, трибунал.

Постановка проблеми. Дотепер у більшості праць з історії радянського правосуддя найбільшою тематичною лакуною залишається період Другої світової війни, особливо той її етап, який стосується евакуації, окупації та перших кроків відновлення роботи державних інституцій, зокрема й юстиції на очищеній від нацистів території УРСР. Це пояснюється не відсутністю інтересу з боку істориків чи правників, а, передусім, браком відповідних матеріалів у вітчизняних архівосховищах. Серед авторів, які побіжно торкалися проблеми відновлення роботи судових органів на території України у 1943 – 1944 рр. В. Гончаренко, О. Зайчук, О. Копиленко, Д. Сусло, Б. Потильчак [1].

Більшість документів, дотичних до функціонування інститутів радянської Феміди, була знищена під час відступу Червоної армії. Лише незначну частку документів вдалося евакуювати до Москви, де вони й донині зберігаються. Але для українських

вчених ці документи є недоступними і такий стан речей, вірогідно, триватиме ще протягом невизначеного періоду. Виявлені раніше матеріали (у 2010 – 2011 рр.) у Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ), передусім ті, що зберігаються у фонді 9492 “Радянська юстиція”, в якому містяться звіти про роботу органів юстиції, доповіді про їх кадрове забезпечення, резолюції нарад тощо; а також відповідний комплекс документів фонду 1 (“Центральний комітет Комуністичної партії України (1918 – 1991)”) Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО) дозволяють підняти завісу і реконструювати перші заходи республіканської влади, керівництва правоохоронних й інших органів з відновлення та налагодження функціонування окремих установ радянської системи права. У контексті згаданого процесу особлива увага прикута до специфіки кадрової політики тієї доби, а також об’єктивних й суб’єктивних чинників, що впливали на організаційну та ідеологічну складову ухвалюваних рішень. Все це сприяє глибшому розумінню своєрідності функціонування інституцій радянської юстиції у республіці, тих вад та недоліків, що згодом позначилися не лише на подальшій практичній роботі органів юстиції, а й на долях людей, які потрапляли до лещат їх механізму.

Метою статті є виявлення особливостей роботи органів юстиції на очищеній від нацистів території України, зокрема, у 1943 – 1944 рр., що сприятиме врахуванню негативних уроків минулого в ході реформи судової системи та органів юстиції України на шляху до Європейської інтеграції. Досвід “реанімаційних” процесів у сфері юстиції воєнної доби також може бути корисним для врахування при відновленні роботи державних органів, зокрема й правосуддя, після звільнення окупованих та анексованих територій України.

Виклад основного матеріалу. Найголовніший орган в системі радянського судочинства, який мав оперативно відновити свої повноваження спочатку у придатній для цього місцевості, а згодом і у столиці України, це Верховний Суд – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, на який покладено обов’язки щодо здійснення правосуддя та забезпечення застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Цей організаційний процес у загальних рисах, з певними застереженнями можна було б порівняти із становленням судової гілки влади на інкорпорованих територіях Західної України у 1939 – 1941 рр. Там теж все відбувалося прискореними темпами та в умовах браку кадрів. Але таке уявлення є спрощеним, оскільки радянська влада пішла шляхом насадження нових структур, забезпечуючи їх кадрами, рекрутованими зі східних областей України, Росії та інших республік. Володіння українською мовою не було пріоритетним серед вимог до кандидатів на заміщення відповідних посад.

Натомість у досліджуваній період на визволеній від супротивника території бракувало найголовнішого: фахівців і матеріальної бази. Непорушними залишалися лише закони та радянська свідомість, якою мав керуватися суддівський корпус.

Ще до визволення столиці України, де мав дислокуватися головний офіс найвищої судової інституції, 10 червня 1943 р. виконуючим обов’язки голови цієї установи М. Розановим була підготовлена перша доповідь “Про організацію та роботу Верховного суду УРСР”. У ній він інформував наркома юстиції СРСР М. Ричкова про початок роботи найвищого судового органу республіки з 1 квітня 1943 р. у Старобільську на Донбасі [2, с. 31]. Це стало можливим вже після прибуття туди двох членів суду. Ще до реєвакації цих осіб і заступника наркома юстиції УРСР Титаренка, за дорученням ЦК КП(б)У та РНК УРСР М. Розанов, відповідно до своїх повноважень опікувався організацією народних та обласних судів у визволених областях УРСР.

Отже Верховний суд Української РСР станом на 1 квітня 1943 р. складався з трьох осіб: тимчасово виконуючого обов'язки голови Верховного суду М. Розанова і двох членів суду К. Маркіяновича і А. Бобриньової, які о тій порі одночасно із своєю основною роботою змушено (за відсутності інших кадрів) виконували й функції співробітників канцелярії [2, с. 31].

26 квітня 1943 р. наказом Наркома юстиції СРСР № 230-л на посаду голови Верховного Суду УРСР було призначено його довоєнного керівника К. Топчія, який обіймав цю посаду з червня 1938 р., але упродовж перших років війни виконував обов'язки заступника голови військових трибуналів Південно-Західного, Сталінградського, Донського і Центрального фронтів. Але, як видно з аналізу архівних документів, все ж до серпня 1943 р. обов'язки голови Верховного Суду УРСР виконував М.Г. Розанов [3, с. 127].

20 травня 1943 р. до цього невеличкого колективу приєднався й виконувач обов'язки заступника голови Верховного суду з кримінальних справ Д. Сусло, а на початку другого півріччя 1943 р. на посаду управляючого справами була зарахована В. Пономарьова [2, с. 31].

Як вже зазначалося вище, навесні 1943 р. Верховний суд УРСР тимчасово розташовувався у м. Старобільську Ворошиловградської області, але згодом переїхав до м. Калач Воронежської області, потім в с. Кабичівка Марківського району Ворошиловградської області, у липні – до селища міського типу Дворічна Харківської області [2, с. 31]. 23 серпня 1943 р. від німецьких військ було визволено Харків, а наступного дня разом із іншими республіканськими урядовими установами до колишньої столиці УРСР переїхав і Верховний Суд УРСР, розташувавшись у приміщенні на вулиці Юрївській 2. Тоді ж до безпосереднього керівництва судом став прибулий з Москви К. Топчій [3, с. 128]. Згодом, відповідно до рішення ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 12 січня 1944 р., Верховний суд УРСР перебрався до Києва і почав свою роботу в будинку (вул. Вороб'ячий, 16), де у 1941 році містилося окупаційне управління у справах фольксдойче.

До кінця 1943 р. організаційна структура Верховного Суду УРСР була практично повністю відновлена. До складу вищого судового органу республіки входили: голова К. Топчій, заступник – Д. Сусло, виконувач обов'язки заступника з кримінальних справ В. Стеценко, заступник з цивільних справ М. Розанов та вісім членів: К. Маркіянович, А. Бобриньова, А. Сахаров, Є. Кирилук, А. Ішутін, Д. Чорпіта, А. Трубецька та К. Шабаліна. Окрім згаданих осіб лави Верховного суду поповнили член Миколаївського облсуду А. Мамчур, народний суддя Рівненської області Г. Чарська. Згадані особи були рекомендовані НКЮ УРСР, але ще не були обрані у встановленому законом порядку [2, с. 31].

За доволі короткий час штат суддівського корпусу та персоналу, що його обслуговував, збільшився. Станом на 1 січня 1944 р. в апараті Верховного суду УРСР працювало 43 особи, у тому числі: оперативних судових працівників – 14, консультантів – 5, завідувач спецчастини – 1, керуючий справами – 1, секретарі колегій – 3, технічний та обслуговуючий персонал – 19. Незабаром, у лютому, його штат зріс до 105 осіб, 33 з яких становили: голова, заступники та члени Верховного суду. У діючій армії залишалось 5 колишніх членів вищого судового органу республіки – Глущенко, Баранов, Лисів, Сірош і Федотьев [2, с. 31]. Вже у липні 1944 р., відповідно до ініційованих К. Топчієм організаційних змін, в апараті Верховного суду УРСР залишилась працювати 41 особа, у тому числі 16 членів суду [4, с. 42]. Звертає на себе увагу та обставина, що служителям республіканської Феміди визнавали такий кількісний склад “достатнім для забезпечення роботи” цієї найвищої судової інституції. Вірогідно,

такі заяви робилися з огляду на воєнний стан та розуміння реальної ситуації, адже відновити повнокровну роботу цієї інституції, як і інших державних установ, у той час було практично неможливо.

Не менш цікавим видається реконструювання “територіального поля” роботи Верховного суду України у перші дні після очищення території республіки від противника, а також процес відновлення функціонування Наркомату юстиції (НКЮ) УРСР.

У червні 1943 р. Верховний суд “обслуговував” територію УРСР, що охоплювала 22 райони Ворошиловградської області, м. Ворошиловграда та 13 районів Харківської області [2, с. 24]. Поступово, зі звільненням нових населених пунктів, масштаби та обсяги цієї роботи неухильно розширялися.

Окрім Верховного суду, інший важливий орган виконавчої влади, який входив до складу уряду УРСР, – Наркомат юстиції також пройшов нелегкий шлях повернення до роботи після окупації.

Відповідно до “Положення про Народний комісаріат юстиції СРСР” від 8 грудня 1936 р. НКЮ мав керувати організацією судової системи, виборами суддів і організаційно-господарським обслуговуванням судів на всій території СРСР, здійснювати ревізію і інструктування судових установ, керувати системою юридичної освіти і вищими юридичними навчальними закладами та науково-дослідними інститутами, вести роботу з кодифікації, юридичного консультування, вести облік судової статистики тощо.

Оскільки територія УРСР під час війни повністю була окупована, весь апарат судових органів та НКЮ був розформований і залишалася лише оперативна група цього наркомату з 3-х осіб. Архів та більшість матеріалів діловодства перед відступом Червоної армії, як і документи Верховного суду, були знищені або частково евакуйовані у східні області РРФСР. Тому на визволеній території Наркомюсту республіки довелося відновлювати практично повністю як кадрову складову, так і матеріально-технічну базу.

Як впливає з доповідної Наркома юстиції УРСР М. Бабченка, адресованої у вересні 1943 р. своєму союзному керівництву, до середини березня 1943 р. робота НКЮ УРСР обмежувалася лише встановленням місцезнаходження колишніх працівників судових органів. Перші доручення, які вони отримували о тій порі, полягали у звичайному впорядкуванні приміщень, де мали функціонувати суддівські установи. Їх зусиллями у стислі терміни вже у середині квітня до роботи стали обласні управління НКЮ УРСР та суди у Ворошиловградській та Харківській областях [4, с. 42].

Питому вагу серед співробітників, зарахованих на роботу до Наркомату юстиції УРСР восени – взимку 1943 р., становили реєвакуйовані зі східних районів Радянського Союзу. Незначна кількість кадрів була тимчасово відряджена з інших республік [5, с. 33].

Відновлення роботи Наркомюсту відбувалося у два етапи.

Перший етап тривав з лютого до серпня 1943 р., коли була звільнена ще незначна частина Ворошиловградської та Харківської областей. Тоді проводилася робота з обліку кадрів НКЮ, створення з них оперативних груп Управлінь НКЮ та облсудів для областей Лівобережної частини Дніпра. За цей період були організовані оперативні групи Наркомюсту республіки у складі шести осіб, Верховного Суду – з п’яти осіб. З певними труднощами, але розпочали роботи й були укомплектовані кадрами народні суди у визволених районах.

Судова діяльність в цей час була обмеженою за всіма напрямками функціональних обов’язків. Самі працівники наркомату юстиції визнавали, що належної організаційної роботи вони у той час не здійснювали. Не було налагоджено ні якісного обліку кадрів,

ані діловодства. Останнє через обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру перебувало у хаотичному стані.

Упродовж травня – червня 1943 р. наркоматом юстиції Української РСР здійснювалися ревізії обласних та народних судів, за наслідками яких суддівський корпус продовжили орієнтувати на “неослабно суворих заходах покарання, особливо стосовно розкрадачів соціалістичної власності та спекулянтів” [4, с. 43].

Другий етап веде свій відлік з кінця серпня 1943 р., коли Червона армія звільнила низку областей та міст України і республіканський уряд, у тому числі і Наркомат юстиції, переїхали до Харкова. Перед Наркомюстом в цей час постало конкретне завдання – створення судового апарату у визволених населених пунктах. Таким чином, початком фактичної діяльності Наркомату юстиції України і всієї судової системи слід вважати другу половину серпня 1943 р. Організаційна робота в цей час розгорталася дуже повільно.

Станом на 20 листопада 1943 р. в УРСР були повністю очищені від нацистів Ворошиловградська, Сталінська, Харківська, Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Чернігівська, Київська і частково Запорізька область. І на цей час штат Наркомату юстиції УРСР вже налічував 24 керівних та оперативних працівників [2, с. 31]. Цієї кількості для того часу, як виявилось, цілком вистачало, оскільки обсяг роботи був незначним. Останнє пояснювалося тим, що більшість місцевостей знаходилася у прифронтовій смузі, а воєнний стан передбачав прерогативу військових трибуналів щодо більшості справ, які виникали на тій території.

Станом на 1 липня 1944 р. кількість працюючих в апараті НКЮ УРСР становила 60 осіб при потребі (за штатним розписом) 81 особа [4, с. 42].

Слід зауважити, що у населених пунктах, де відновлювалася робота суддівського корпусу, організовувалися відповідні наради, на яких розглядалися найактуальніші питання. Вони відбувалися за безпосередньої участі працівників обласних управлінь юстиції, виконуючого обов'язки прокурора республіки Р. Руденка та виконуючого обов'язки голови Верховного суду М. Розанова. За рішенням цих зібрань для секретарів судів та судових виконавців було організовано та проведено низку триденних семінарів [4, с. 43].

Як вже наголошувалося, звітна документація Верховного суду та Наркомату юстиції є цінним джерелом реконструювання всього широкого спектру організаційно-функціональних питань: від, власне, поточної роботи до найбанальніших складових побутового облаштування, які виявилися не менш важливими у постокупаційних умовах.

Так, реальний стан організаційної та практичної діяльності з відновлення роботи органів юстиції на очищеній від ворога території республіки можна встановити з доповідної до Наркомату юстиції, підписаної тимчасово виконуючим обов'язки голови Верховного суду УРСР М. Розановим за 1 – е півріччя 1943 р. Як вже зазначалося, до 1 квітня 1943 р. Верховний суд УРСР займався лише організаційними питаннями. Тому цей рапорт віддзеркалював перебіг подій не за перше півріччя, а лише за другий квартал першого півріччя 1943 р.

Вищий судовий орган України, з огляду на реальний стан речей, доволі бадьоро доповідав, що мав всі більш-менш прийнятні умови для нормальної роботи (приміщення, світло, побутові умови для співробітників). Але вже далі у документі викладалися цілком реальні труднощі, пов'язані з браком найнеобхідніших для функціонування речей. Наголошувалося, що в умовах збільшення навантаження гостро відчувалася нестача паперу та іншого канцелярського обладнання. До речі, така ситуація

була в усіх інших установах. Навіть продуктові картки о тій порі друкували на зворотному боці німецьких листівок.

Одна друкарська машинка, що була у розпорядженні технічного персоналу, аж ніяк не могла задовольнити потреб суду, що своєю чергою позначалося на якості роботи. Часто-густо затримувався розгляд скарг й іншої “поточної чи профільної” роботи. У зв’язку з цим Верховний суд вимушено звертався до Наркомату юстиції республіки з проханням отримання друкарських машинок з інших республік “в порядку надання братерської допомоги” [2, с. 50].

До 1 червня 1943 р. Верховний суд встиг розглянути у наглядовому порядку 5 кримінальних і 43 цивільних справи, а також 67 скарг. Окрім цієї роботи відповідав на запити з місць позбавлення волі та з інших установ [2, с. 2].

Тривала війна і це не могло не позначитися на роботі Верховного суду УРСР. З великим запізненням потрапляли, а іноді й не доходили зовсім, директивні вказівки та постанови Пленуму Верховного суду СРСР, що значно ускладнювало роботу органів правосуддя. Для покращення якості практичної повсякденної роботи Верховний суд УРСР зажадав від НКЮ СРСР роз’яснень з конкретних питань, серед яких превалювали ті, що стосувалися кваліфікації справ, пов’язаних зі спекуляцією, крадіжками, вирішення суперечок навколо повернення житлової площі та вилученого майна тощо.

Щодо народних судів, то станом на 1 грудня 1943 р. на території України їх налічувалося 200 одиниць, на 1 липня 1944 р. їх кількість зросла більше ніж утричі і становила 700 одиниць [4, с. 42].

Слід зазначити, що вже у ті перші дні у визволених районах республіки почали готувати резерв кадрів для наступного направлення у західні регіони. Вже незабаром – у 1944 році з Сумської області туди було відряджено 15 прокурорсько-слідчих працівників [6]. Цей кадровий потенціал входив до складу оперативних груп, які формувалися у прифронтовій смузі перед входженням частин Червоної армії до кожного населеного пункту.

У першому півріччі 1944 р. комплектування органів юстиції та судів УРСР, як і раніше, відбувалося за рахунок відкликання колишніх працівників цієї системи з тилкових районів СРСР. На цей час до роботи стало 655 осіб, які перед війною та у її перші дні працювали на різних посадах у цьому відомстві. Тоді ж до штату органів юстиції було включено: 88 демобілізованих з лав Червоної армії і 33 колишніх партизани, 24 особи – з радянсько-партійного активу і з НКЮ СРСР – 97 осіб. Окрім цих кадрів, які вже мали певний досвід роботи, приходило поповнення щойно отримавши профільну освіту: з юридичної школи НКЮ СРСР – 97 осіб, випускників юрінститутів – 11, юркурсів – 164 особи [7, с. 43].

Окрім згаданих осіб, до роботи в республіканських органах юстиції залучили й 152 особи, які перебували на окупованій території. Слід зазначити, що зарахування таких кадрів відбувалося лише у винятковому порядку, позаяк тавро “життя під німцями” дуже важко було змити і воно надовго закарбувалося у відповідних графах анкет радянських людей. Лояльне ставлення стосувалося лише тих, які, залишаючись у тилу ворога, вели активну боротьбу з нацистами – у партизанських загонах чи підпіллі.

Хоча колишні партизани й не викликали особливих нарікань та застережень, втім серед них траплялися люди, які за своїм психічним станом навряд чи могли прислужитися радянській Феміді у справі правосуддя. Деякі вдавалися до свавілля й позасудових розправ з особами, запідозреними у співпраці з окупантами. Так, начальник Управління НКЮ по Чернігівській області, який під час війни перебував у партизанських лавах, у листопаді 1943 р. в с. Табаєвці Чернігівського району брав

участь у затриманні та допиті старости цього села. Не упоравшись з емоціями, він застрелив підозрюваного у той час, коли його допитував уповноважений відділу контррозвідки. Такі випадки були непоодинокими. Про них інформував секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова виконуючий обов'язки прокурора СРСР Р.Руденко [8, с. 5].

Проблема “засміченості” органів юстиції УРСР тими, хто перебував на окупованій території, була серед головних у довідці, складеній НКЮ СРСР за результатами перевірки роботи судів та НКЮ УРСР у вересні 1944 р. Зокрема, зазначалося, що до штату керівних, оперативних і технічних кадрів зараховано 22 особи, які залишалися на окупованій території УРСР. Ще більше таких “непевних” осіб було серед нотаріусів. З 138 осіб, зарахованих на роботу у визволених районах, 82 становили ті, хто за тих чи інших обставин не встигли евакуюватися в тил. І перше місце у цьому небезпечному реєстрі посідали адвокати. Перевіркою було встановлено, що у 14 визволених областях республіки восени 1944 р. працювало 437 адвокатів, з яких 244 залишалися на окупованій території. Зокрема по Київській області з 99 таких спеціалістів 39 продовжували жити в столиці при німцях. Деякі з них працювали “правовими співробітниками при районних, міських управах, чи адвокатами “Бюро обслуговування населення”, – констатували “контролери” з Москви [7; 45].

Незважаючи на суворі застереження, трьох осіб з “темним минулим” перебування на окупованій території все ж взяли на роботу: двох – ревізорами до Харківського Управління НКЮ та одного у якості консультанта – до Верховного Суду УРСР. Всі згадані новопризначені спеціалісти працювали за німців реєстраторами на міській біржі праці. Керівництво наркомату юстиції СРСР рекомендувало звільнити цих та інших “заплямованих” осіб з роботи [5, с. 33].

Підбираючи кадри для роботи у судах визволених районів УРСР, відповідний наголос робився і на їх національній належності. Перевага віддавалася українцям та росіянам. В одній з доповідних на ім'я наркома юстиції СРСР М. Ричкова, датованої вереснем 1943 р., серед іншого зазначалося: *“Питання національного підбору кадрів нами не випускається з повсякденної практичної роботи. Так, наприклад: у Ворошиловградській області з працюючих 28-ми народних суддів – 16 осіб українці і 12 – росіяни, до того ж ці 12 товаришів – уродженці України, знають місцеві особливості та українську мову”* (тут і далі курсив наш. – Авт.) [4, с. 4]. Це співвідношення станом на травень 1944 р. виглядало наступним чином: з 744 працюючих у народних судах у визволених областях республіки 364 – українці, 198 – росіяни, решта належали до інших національностей [4, с. 44].

Проаналізувавши проблему кадрового забезпечення органів юстиції Української РСР, союзний наркомат розкритикував тамтешнє керівництво не лише за прорахунки при зарахуванні на роботу сумнівних осіб, а й охарактеризував зусилля з укомплектування штатів як “безініціативні” та “споживацькі”. Така неприємна для керівників республіканської юстиції кваліфікація її роботи пояснювалася, передусім, відсутністю перспективних планів кадрової роботи, а також тим, що очільники Наркомюсту УРСР переклали всі турботи з укомплектування кадрів на союзне начальство. Зрештою, останнє й визначило найближчі перспективи, вказавши, що, враховуючи вже заповнені вакансії, належить найближчим часом, після повного визволення УРСР від нацистів, підготувати та взяти на роботу 1500 – 1600 осіб, без урахування адвокатів.

Управління кадрів Наркомату юстиції СРСР, гостро критикуючи своїх українських колег, вишукували можливості й резерви для вирішення проблеми браку кадрів в республіці, зокрема, і шляхом відкликання колишніх працівників судів України, які о тій

порі перебували в інших районах Радянського Союзу (100 осіб), надання допомоги кадрами юстиції з союзних республік (200 осіб), за рахунок випуску юридичних інститутів, відповідно профільних шкіл і короткотермінових курсів у травні – червні 1944 р. (960 осіб).

На пришвидшену підготовку кадрів для українських судів були зорієнтовані відповідні курси у Саратові, Уфі, Казані. У Харкові такі курси розпочали свою роботу з 10 грудня 1943 р. [5, с. 34].

Паралельно кадрову проблему намагалися вирішити й на республіканському рівні. Рішенням Ради Народних Комісарів (РНК) України від 4 листопада 1943 р. відновив діяльність Харківський юридичний інститут, в якому восени 1944 р. навчалось 215 осіб, але лише 17 з них – на випускному курсі. На юридичному факультеті Київського державного університету, евакуйованого до Кзил-Орди, після повернення до столиці УРСР у 1944 р. навчалось 30 осіб, а на випускному курсі лише 5 осіб [4, с. 46].

У грудні 1943 р. у Харкові відкрилися 3-місячні курси з підготовки судово-прокурорських працівників, де відповідну профільну освіту отримували майже 100 осіб. Тривало налагодження навчального процесу в одному з найстаріших державних судово-експертних закладів України та СРСР – Інституті судово-медичної експертизи ім. М. Бокаріуса. Слід відзначити, що підготовка до відкриття цих навчальних закладів розгорталася надто повільно. Асигновані урядом 100 тис. крб. не освоювалися належним чином [5, с. 33].

Незважаючи на намагання вирішити кадрове питання як з резерву, так і за допомогою підготовки молодих фахівців у галузі права, забезпечити органи юстиції та суду належною кількістю кадрів не вдалося.

Вже у липні 1944 р. нарком юстиції УРСР М. Бабченко інформував своє союзне керівництво про те, що комплектування штату республіканських органів юстиції тимчасово припинено, оскільки вичерпався резерв. На цей час згадані підрозділи радянської Феміди відновили свою роботу у 20 визволених областях УРСР. В інших чотирьох ці функції виконували оперативні групи: у Дрогобицькій – 8 осіб, Ізмаїльській – 14, Львівській – 21 і Станіславській – 16 осіб [7, с. 42].

Незадовільне вирішення кадрового питання призвело до того, що в 90 самостійних адміністративних районах влітку 1944 р. не вдалося організувати народних судів.

Натомість комплектування обласних судів було завершено раніше ніж народних. Їх кадровий склад комплектувався досвідченими працівниками, відкликаними з тилкових районів. Щоправда, їх практична діяльність навесні та влітку 1943 р. залишалася досить обмеженою за обсягом. Вони розглядали окремі справи, підсудні військовим трибуналам, зокрема за ст.ст. 56 – 20 Кримінального кодексу (далі – КК) УРСР про ухиляння від оборонних робіт і 54 – 14 “контрреволюційний саботаж” наказів командування щодо здачі зброї та трофейного майна [4, с. 43]. Скласти вичерпне уявлення щодо різних категорій справ, розглянутих у 1943 – на початку 1944 рр. не видається можливим, оскільки судова практика тоді не узагальнювалася належним чином.

Більш-менш упорядкованою виглядала звітність Верховного суду УРСР, який вже восени – взимку 1943 р. розпочав розгляд скарг в наглядовому порядку. О тій порі не видавалося можливим робити будь-які серйозні виважені узагальнення щодо кримінальних справ, котрі проходили через Верховний суд республіки, оскільки вони, як зазначалося у доповідній, надісланій на ім'я наркома юстиції СРСР, “були різноплановими” і супроводжувалися порушенням підсудності та кваліфікації [2, с. 2]. Втім, останній закид адресувався не Верховному суду, а народним судам республіки,

які, порушуючи встановлений порядок приймали до розгляду справи поза своєю компетенцією. Це стосувалося в першу чергу справ про самовільне залишення роботи у вугільній промисловості, які народні суди кваліфікували за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. У той час на згадану галузь народного господарства розповсюджувався Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1941 р. [2, с. 3], який передбачав суворіші санкції. Якщо за Указом від 26 червня 1940 р. самовільне залишення роботи каралося тюремним ув'язненням від 2 до 4 місяців, то вже відповідно до Указу від 26 грудня 1941 р. ці ж дії кваліфікувалися як дезертирство і строк позбавлення волі зростав від 5 до 8 років [9, с. 118]. Так, до провадження народним судом Свердловського району Ворошиловградської області була прийнята справа громадянина Соколова, який самовільно залишив роботу на вугільній шахті. Його вчинок кваліфікували за Указом від 26 червня 1940 р. Верховний суд УРСР опротестував такий присуд у зв'язку з порушенням підсудності та неправильної кваліфікації [2, с. 3]. Слід зазначити, що зазначена категорія справ у роки війни була віднесена до компетенції військових трибуналів. Втім, вже наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. такого роду правопорушення паралельно розглядалися і в народних судах. Що далі відсувалася прифронтна смуга, то більше ставало навантаження судів загальної юрисдикції.

У 1944 – 1945 рр. традиційним напрямком роботи Верховного Суду УРСР був контроль місцевих судів загальної юрисдикції. Найвищий судовий орган намагався виправити помилки, яких припустилися у своїй повсякденній роботі народні суди: опротестовувалися вироки, уточнювалася кваліфікація “злочинів”, визначення міри покарання тощо.

Про інтенсивність організаційно-контрольної та ревізійної роботи вищого органу в системі судів загальної юрисдикції Української РСР свідчить аналіз періодичності та географії відряджень суддів у 1944 р. Зокрема, перевірки здійснювалися: у Дніпропетровську з 12 по 24 лютого, Кам'янці – Подільському з 21 серпня по 26 вересня; у Полтаві з 29 квітня по 6 травня та з 6 по 12 вересня; в Сталіно з 1 по 18 грудня; у Києві та Полтаві з 14 квітня по 17 травня і з 21 липня по 15 серпня; у Чернігові – у лютому; в Сумах – у травні; в Херсоні – у серпні; в Житомирі – у грудні; у Харкові і Сталіно – чотири рази протягом року. Також заступник голови Верховного Суду УРСР Д. С. Суслєв з листопада 1944 р. по вересень 1945 р. працював у Закарпатті, де займався організацією місцевих органів юстиції [3, с. 134-135].

Верховний Суд УРСР й сам неодноразово ставав об'єктом інспекторських ревізій НКЮ СРСР у 1943 – 1944 рр. За результатами однієї з таких перевірок колегія союзного наркомату юстиції звернула увагу на те, що *“судді не мають належної кваліфікації та підготовки, виїжджають на ревізії без серйозної попередньої підготовки, обмежуються констатацією недоліків, не приймаючи на місці необхідних заходів щодо їх усунення. Та й недоліки розкриваються поверхово, без необхідного глибокого аналізу їх причин”*. Продовжуючи свій критичний вердикт, “ревізори”, здебільшого слушно, зазначали: *“Як наслідок це впливає зокрема й на низьку якість оформлення судових ухвал у багатьох справах касаційного та наглядового провадження, відсутність контролю за виконанням рішень суду на місцях, а також фактичне ігнорування роботи з узагальнення судової практики. Такий стан пояснюється, зокрема, недостатнім контролем органів юстиції з порушеннями законів у судах. Сам Ричков, вважає неправильними такі оцінки, як масові порушення законів суддями. Під час бесіди у листопаді ц.р. в ЦК ВКП (б) він заявив, що немає підстав говорити про масовий характер порушень суддями законів оскільки до загальної кількості справ, що розглядаються суддями, скасування вироків за*

кримінальними справами складають незначний відсоток. Однак Ричков забуває, що [за] незначним відсотком скасованих вироків у кримінальних справах в дійсності [безвинно] страждають сотні тисяч незаконно засуджених громадян, з яких десятки тисяч перебувають у в'язницях" [10, с. 32].

Народними судами України лише за I кварталі 1944 р. було розглянуто 17629 справ. Більшість з них (9764) були пов'язані з порушенням трудової дисципліни в надзвичайних умовах воєнного часу. Пояснюючи таке співвідношення, керівництво НКЮ УРСР наголошувало: "Процес відновлення промисловості та велика потреба робочої сили диктує необхідність проведення мобілізації працездатного міського населення на період воєнного часу для роботи на виробництві та будівництві і тому боротьба з особами, які ухиляються від мобілізації набуває в Україні особливого значення" [4, с. 46].

З огляду на судову практику військових трибуналів військ НКВС Українського округу за квітень – вересень 1944 р. впливає, що справи про порушення трудової дисципліни та інші, регламентовані Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р., слухалися у військових трибуналах Кам'янець-Подільської, Одеської, Чернівецької та інших щойно визволених областей. Але їх кількість була незрівнянно меншою, ніж у народних судах решти областей [11, с. 29].

В умовах карткової системи, гострого дефіциту продовольчих та промислових товарів суди надзвичайно принципово ставились і до т.зв. "порушень правил радянської торгівлі", спекуляції, розбазарювання державного майна, крадіжок. За крадіжки у першому кварталі 1944 р. було засуджено 1786 осіб, за привласнення майна з використанням посадового становища – 84 особи [4, с. 48].

Серед справ про крадіжки переважали справи про привласнення майна евакуйованих. Так, в останні дні перебування окупантів у Києві, коли внаслідок оголошення відповідних частин міста забороненими зонами, без догляду опинилося чимало квартир. Цим скористалися нечисті на руку особи. Вони грабували помешкання киян, коли ті не встигли повернутися додому.

Реагуючи на такого роду злочинні дії, органи юстиції звернули увагу суддів на необхідність їх правильної кваліфікації, рекомендувавши розцінювати їх не як звичайні крадіжки, а за аналогією – як мародерство та бандитизм, вчинені за обтяжливих обставин, застосовуючи ст. 59-8 Кримінального кодексу (КК) РРФСР та аналогічні статті республіканських КК [4, с. 48].

На тлі загального прагнення до встановлення справедливості та суворого застосування закону до дійсних злочинців, непоодинокими були вирoki невинувато жорстокі. Людей, які через матеріальну скруту продавали на базарах свої власні носильні речі або продукти, отримані за картками, карали позбавленням волі. Так, 23 серпня 1943 р. мешканка Вовчанського району Харківської області за вирок народного суду отримала 5 років позбавлення волі лише за те, що продала два стакани солі й три шматки мила, накопичені спільно з рідним братом упродовж тривалого часу. У жовтні того ж року згаданий суд виніс ухвалу покарати трирічним позбавленням волі й 72-річного чоловіка за продаж поношених речей та продуктів, отриманих у межах нормованого постачання. Стара людина на суді у розпачі пояснювала, що на такий крок пішла змушено, через скруту й прагнення надати допомогу рідній дочці. Та суддя залишився невблаганним [5, с. 35].

Ці та решта непоодиноких випадків несправедливого застосування суворох санкцій були спричинені не лише якимись суб'єктивними обставинами. Саме керівництво союзних та республіканських органів правосуддя змушено визнавало те, що судді

“погано знали закони”. До того ж служителі Феміди у переважній більшості не мали жодного примірника кримінального, кримінально-процесуального й цивільного кодексів, а також не знали змісту багатьох постанов Пленуму Верховного суду СРСР, вкрай необхідних при вирішенні складних колізій. Тим часом у судовій практиці виникало чимало важких для розв’язання питань, на які не знаходили відповіді навіть у найвищих судових інстанціях України.

Лише у червні 1944 р. більшість народних судів на визволеній території були забезпечені кримінальними кодексами [4, с. 52], а до цього керувалися власним сумлінням.

Ця судова практика – лише незначна частка тогочасної правозастосовної практики. Але й вона свідчить не лише про характер тогочасної Феміди та про якість роботи суддівського корпусу, а й про наслідки швидкого і тому не завжди якісного добору кадрів на посади. На них часто-густо потрапляли люди, для яких доля інших не мала щонайменшого значення.

Найвищі органи судової влади були віддзеркаленням існуючого режиму.

Висновки.

1. Відновлення роботи органів юстиції та суду на звільнених територіях України відбувалося у два етапи:

- лютий – серпень 1943 р. пошук та обладнання приміщень і підбір кадрів;
- кінець серпня 1943 р. до кінця 1944 р. – створення судового апарату та організація роботи у визволених територіях України.

2. Комплектування органів юстиції та суду УРСР відбувалося за рахунок: відкликання колишніх працівників з тилкових районів СРСР, підготовки кадрів в навчальних закладах, і, як виняток, за рахунок осіб, які перебували на окупованій території. Склад прокурорсько-слідчих працівників для роботи у західних областях України формувався у східних областях. Через незадовільне укомплектування штатів до кінця 1944 р. у 90 самостійних адміністративних районах не було створено народних судів.

3. Серед справ, які розглядали судові органи на звільнених територіях України – порушення трудової дисципліни, правил торгівлі; спекуляція; розбазарювання державного майна; крадіжки; посадові злочини; мародерство, бандитизм та інші. Під час дії воєнного стану в порушення встановленого порядку, народні суди приймали до розгляду справи, які мали розглядати військові трибунали.

4. Директивні вказівки Наркомату юстиції та постанови Пленуму Верховного суду СРСР потрапляли до судових органів з великим запізненням, а іноді й не доходили зовсім, що значно ускладнювало роботу та призводило до неправильної кваліфікації злочинів. Не сприяло якості роботи суддів залучення до роботи працівників з низькою кваліфікацією через нестачу кадрів.

5. Дослідження особливостей відновлення роботи органів юстиції на визволеній від нацистів території України у 1943 – 1944 рр. показало, що кадрова політика, як і правозастосовна практика, були віддзеркаленням існуючого режиму.

Використана література

1. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917 – 1967 рр.): монографія. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. 236 с.; Копиленко О.Л., Гончаренко В.Д., Зайчук О.В., Становлення і розвиток Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 1. С. 2-11.; Потильчак Б.О. Кадрове забезпечення діяльності Верховного Суду Української РСР у 1943 – 1945 рр. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия “Юридические науки”*. Симферополь: ТНУ им. В.И. Вернадського, 2013. Т. 26 (65). № 2-1 (Ч. 1). С. 106-115.

2. Державний архів Російської Федерації. Ф. 9492. Оп.1. Спр. 298. Арк. 31.
3. Потильчак Б.О. Верховний суд УРСР у 1944 – 1945 рр.: організаційна діяльність і структурна розбудова. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія “Економіка і право”*. 2014. Вип. 25. С. 127-137.
4. ДАРФ. Ф. 9492. Оп.1. Спр. 479.
5. ДАРФ. Ф. 9492. Оп.1. Спр. 452.
6. Історія прокуратури Сумської області. URL: [//www.prokuratura.sumy.ua/Inf/4.html](http://www.prokuratura.sumy.ua/Inf/4.html)
7. ДАРФ. Ф. 9492. Оп.1. Спр. 497.
8. Центральний архів громадських об’єднань України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 918.
9. Ветров І. Репресивні методи забезпечення робочою силою вугільної промисловості УРСР (1943 – 1945 рр.). URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/11396/1/Vetrov.pdf>
10. Постановление Наркомюста и отчет о работе Верховного суда УССР (17 июля 1944 г. – 19 июля 1944 г.). Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1371.
11. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1364.

~~~~~ * * * ~~~~~